

4. ОУН, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм

Одним з найбільш заплутаних питань, довкола якого нагромаджуються чи не найбільше суперечностей, ідеологізованих стереотипів і непорозумінь, є стосунки українського радикального націоналізму, репрезентованого ОУН, з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом (останній також нерідко визначають ідеологічно усталеним, але історично некоректним терміном “фашизм”). Ідеологічна традиція характеризувати ОУН як фашистський рух та ідеологію і в такий спосіб ставити їх “на одну полицю” сягає кінця 1920 — початку 1930-х років, коли політичні противники та конкуренти ОУН в еміграції і в Західній Україні використовували термін “фашизм” стосовно ОУН як кліше у політичній риторичі. Публіцисти УНДО характеризували ОУН як партію “фашистівського покрою”. У радянській пресі ще у першій половині 1920-х років термін “фашизм” уживався як додаток для плямування “українського буржуазного націоналізму”, згодом словосполучення “український фашизм” застосовувалося передусім до ОУН, хоча від 1933 р. до лав “українських фашистів” почали зараховувати навіть “націонал-ухильників” з КП(б)У.

Організатори і ідеологи ОУН самі сприяли підживленню аналогій та отождоженень очевидним прагненням знаходити паралелі між двома рухами й навіть прагненням копіювати та запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Євген Онацький ще до створення організації писав, що “італійський фашизм має те спільне з українським націоналізмом, що він теж є перш за все яскраво висловленим націоналізмом. /.../ Певно, що молодий український націоналізм дещо перейняв вже від італійського фашизму і це перш за все визнання потреби залізної ієрархічної організації та підпорядкування всіх приватних, партійних і класових інтересів інтересам батьківщини”. Щоправда, Є. Онацький вважав ці запозичення формальними, підкреслюючи базову відмінність між італійським фашизмом та українським націоналізмом: перший був ідеологією і рухом державної нації, другий — бездержавної²⁸. На відміну від загалом позитивного й часом захопленого ставлення до італійського фашизму позиції Є. Онацького щодо німецького націонал-соціалізму були досить критичними²⁹.

Микола Сціборський також підкреслював відмінності руху, представленого ОУН, від італійського фашизму, але явно запозичував (і не він один серед ідеологів ОУН) елементи так званого “корпоративізму” у своїй концепції організації державного життя в рамках “націократії”. Вже у перших програмних документах ОУН (постановах Конгресу ОУН 1929 р.) містилися елементи, які споріднювали політичний образ майбутньої держави з фашистським варіантом корпоративної системи. Передусім йдеться про ідею створення ієрархічної системи представництва соціальних та професійних груп під суцільним патронатом і контролем держави для забезпечення єдності нації. (Ця ідея не була інтелектуальною власністю саме італійського фашизму. Корпоративізм сповідували й інші течії, і не лише націоналістичні.) Проте М. Сціборський, як і Є. Онацький, досить критично ставився до ідеології націонал-соціалізму³⁰. Зрештою, з арсеналу італійського фашизму запозичувались формальні символи, а одна з організацій-передвісників ОУН, яка злилася з Легією українських націоналістів, мала назву “Союз українських фашистів” (1924).

Приводом як для згаданих формальних аналогій, так і для відвертого ідеологічного плямування ОУН ярликами “фашистів” чи “нацистів” стали періодичні спроби діячів ОУН налагодити політичну взаємодію з фашистським урядом Італії (плани переконати Б. Муссоліні ініціювати передачу мандата Ліги Націй на Східну Галичину Італії), спорадичні контакти ОУН з діячами фашистської і нацистської партій, співпраця ОУН з абвером напередодні Другої світової війни, та короткочасна співпраця з німецькою окупаційною владою в Україні на початку 1940-х років.

Партійні ідеологи і публіцисти ОУН, визнаючи наявність аналогій і подібність власної ідеології та руху з окремими елементами італійського фашизму, звертали увагу й на розбіжності — про це вже йшлося. Згодом, після Другої світової війни, коли почалися спроби історичної оцінки діяльності ОУН, до проблеми вернулися, — знов-таки, в контексті ідеологічної суперечки з політичними суперниками.

Петро Мірчук визнавав, що серед українських націоналістів “італійський фашизм як антикомуністичний рух викликав симпатію, а як новий соціально-політичний та економічний рух — зацікавлення. Проте, — зауважував він далі, — вони вважали його витвором чужого духа, непридатним для прищеплювання на український ґрунт”. За П. Мірчуком, ідеологія ОУН опиралась на “тисячолітню державницьку традицію українського народу” й виникла на основі організацій, які існували тоді, коли фашизм “був лише в пелюшках і ніхто з українців ним не цікавився”. Той самий аргумент щодо “права першості” П. Мірчук висував стосовно німецького націонал-соціалізму: ОУН утворилася до приходу нацистів до влади, отже, не могла наслідувати їх ані в ідеології, ані в програмах³¹.

Зіновій Книш у праці, присвяченій становленню ОУН, навіть не звертається до цієї теми. До нього інший представник мельниківців, В. Мартинець, стверджував, що “ОУН ані наслідувала, ані не прийняла чи конкретизувала, ані пропагувала чи хоч би тільки популяризувала ідеологію італійського фашизму”, також наголошуючи на тому, що український націоналізм був продуктом внутрішнього розвитку³².

Р. Кричевський (Роман Ільницький), інтерпретуючи тему з позицій двійкарів, писав, що націоналістичні рухи в Європі, які перейняли “метод” російського більшовизму, “стали для нас готовим дороговказом та заохотою. Маю на думці італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. І хоч деякі змістові елементи фашизму і націонал-соціалізму були завжди чужі ОУН (як, напр., ідея корпоративної держави, расизм, антисемітизм і т. ін.), то все-таки за безспірне приймалося загальне спрямування, аналогічна організаційна форма та тактика”³³. Зауважимо, що всі партійні публіцисти ОУН, незалежно від фракційних уподобань, заперечували саме ідеологічну подібність з фашизмом і нацизмом аж до заперечення загальновідомих фактів. Зокрема того, що і елементи расизму, і антисемітизм, і корпоративізм були притаманні ідеологічним конструкціям ОУН, передусім у другій половині 1930-х років.

Звернемося до наукових інтерпретацій. Професор університету Вісконсін—Медісон (США) Стенлі Дж. Пейн, автор фундаментальної праці про фашизм, характеризує ОУН 1930-х років як право радикальний терористичний рух, який дедалі більше підпадав під вплив націонал-соціалізму³⁴. При цьому йдеться не так про ідеологічну спорідненість, як про політичні й організаційні контакти. Якихось подальших коментарів про вплив націонал-соціалізму на ОУН Дж. Пейн не подає, оскільки ОУН згадується у нього побіжно, у загальному контексті.

Олександр Мотиль визнає наявність цілого набору рис, які уподібнюють світоглядні основи ОУН та італійського фашизму: держава і нація як найвищі цінності (чи є тут якісь відмінності від “класичного” націоналізму?), визнання вічного конфлікту як суті життя, пропаганда мілітаризму, визнання волі й віри рушійними силами історії, культ дії як засобу вирішення всіх проблем, погляд на націю як на живий організм, а на окрему особистість та суспільний клас, як на органічні складові нації, абсолютне заперечення марксизму й комунізму, відданість ідеї капіталізму з елементами державного регулювання, визнання вищості єдності нації над соціальними суперечностями і, відповідно, — прагнення регулювати соціальні конфлікти, будувати авторитарну, ієрархічно побудовану корпоративну державу та суспільну структуру з тоталітарною національною ідеологією і тоталітарною політичною елітою³⁵. Дослідник не пояснює, якого саме періоду існування ОУН стосуються ці характеристики — з теми його дослідження зрозуміло, що йдеться про 1920 і, очевидно, 1930-ті.

Іван Лисяк-Рудницький зауважував, що “найближчих родичів українського націоналізму (йдеться про ОУН. — Авт.) треба шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі, як, скорше, серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих суспільствах Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Oboz Narodowo-Radykalny) тощо”. На жаль, канадський учений не дав подальших пояснень цієї тези, яка є продуктивною, хоча й потребує подальшого детального порівняльного дослідження й уточнень (наприклад, чи варто італійців 1920-х років виводити з ряду аграрних, економічно відсталих народів). Утім, і без цього зрозуміло, що йдеться про відмінні соціально-економічні, культурні, внутрішньополітичні контексти, в яких розвивалася ОУН та зга-

дані І. Лисяком-Рудницьким рухи й фашизм і нацизм. Проте І. Лисяк-Рудницький твердив, що “український націоналізм був явищем генетично самостійним, хоч у своєму розвитку зазнавав безперечних впливів з боку відповідних чужоземних зразків”³⁶, — це де в чому нагадує одну з основних тез партійних публіцистів ОУН.

А. Кентій вважає, що фашистські ідеї вплинули на теорію, ідеологію і практику українського націоналізму, але ці рухи не можна ототожнювати. Як аргумент він повторює тезу публіцистів ОУН про внутрішню зумовленість виникнення ідеології ОУН потребами “об’єднати розпоршені сили української провідної верстви з метою продовження боротьби за відновлення української державності з усіма окупантами українських земель”³⁷.

В ідеології, світогляді та політичній практиці ОУН кінця 1920-х і, особливо другої половини 1930 — початку 1940-х років, безумовно, було чимало елементів, які споріднювали цю організацію з радикальними, тоталітарними рухами та режимами, зокрема з італійським фашизмом і націонал-соціалізмом.

Згадана епоха взагалі була періодом піднесення тоталітарних течій, політичного екстремізму, кризи демократичних інститутів. ОУН як організація з певними завданнями та місією не могла не відчувати цих впливів. Значною мірою спільними були інтелектуальні джерела, до яких зверталися ідеологи ОУН, італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. Почуття національного приниження і прагнення реваншу також можна вважати соціально-психологічними чинниками, які споріднювали український радикальний націоналізм із німецьким націонал-соціалізмом.

Очевидно, визнаючи спільними чи подібними певні риси ідеологій та політичних програм, не можна робити це приводом для ототожнення рухів. Те, що фашистська Італія 1924 р. визнала Радянський Союз, і обидві держави утримували відносно непогані стосунки до 1935 р., що ідеологи більшовизму вважали італійських фашистів та німецьких націонал-соціалістів наслідувачами “політичної культури більшовиків”³⁸, що СРСР та нацистська Німеччина плідно співпрацювали у економічній, військовій та політичній сферах не стали підставами для того, щоб на рівні дефініцій ототожнювати варіанти тоталітаризму, пов’язані з іменами Сталіна, Гітлера і Муссоліні.

Це ж стосується й ідеологій. Навіть протилежні ідеології запозичують базові елементи одна в одній, не кажучи вже про ті, що формуються на певних спільних світоглядних засадах, — однак це не може бути як підставою для ототожнення марксизму з націоналізмом, націоналізму з консерватизмом чи лібералізмом, принаймні в рамках серйозного політологічного або історичного дослідження.

Специфічне ототожнення тогочасної ОУН з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або слугувало тоді і тривалий час залишалось знаряддям ідеологічної та політичної боротьби, було засобом плямування політичних противників. Якщо брати до уваги певний набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування організації (наприклад, культ вождя, прагнення монопартійної диктатури, побудова чіткої партійної ієрархії, культ дії, надання ідеології рис релігійного світогляду тощо), то з

не меншим успіхом можна ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями.

Визнаючи очевидний факт, що ОУН мала багато спільного з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом в світогляді, ідеології і, часом, у політичній практиці, цю організацію не можна зараховувати ані до фашизму, ані до націонал-соціалізму (які, зрештою, були самостійними історичними явищами), ототожнювати їх. Цікавою є пропозиція українського дослідника Олександра Зайцева, який вважає, що "фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномену, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом"³⁹. Застереження може викликати хіба що термін "тоталітарний", який радше стосується певної державної політики, ніж діяльності бездержавної політичної організації.

Порівняння й аналогії варто використовувати для зрозуміння специфіки і місця ОУН в політичній історії України чи Європи, відмовляючись від звичної, але непродуктивної практики застосування ідеологічних кліше, до того ж досить за давніх, у сучасних наукових чи політичних дискусіях.